

Janina Labocha

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Czescy slawiści o języku polskim

Słowa kluczowe: językoznawstwo porównawcze, stopień fleksyjności języków, struktury analityczne i syntaktyczne

Key words: comparative linguistics, degree of language inflectionality, analytic and synthetic structures

Na przykładzie jednego zjawiska językowego zamierzam przypomnieć dokonania naukowe oraz wkład w opis polszczyzny dwóch czeskich, nieżyjących już, slawistów – bohemistów i polonistów, którzy w swoich pracach naukowych poruszali tematykę związaną z porównywaniem języka czeskiego i polskiego z punktu widzenia językoznawstwa typologicznego. Jiří Damborský oraz Edward Lotko znali polszczyznę nie tylko od strony teoretycznej, lecz również posługiwali się nią w praktyce komunikacyjnej w sposób doskonały, zarówno w mowie, jak i w piśmie. Ich polsko-czeskim studiom porównawczym można by poświęcić niejeden artykuł. Moim celem nie jest jednak omówienie cennego dorobku obu badaczy, czemu chciałabym poświęcić uwagę w innym artykule, lecz przypomnienie jednego z zagadnień, które przewija się przez prace Lotki i Damborskiego, a związane jest z porównaniem polskich zestawień wyrazowych z odpowiadającymi im w języku czeskim syntetycznymi strukturami z charakterystycznymi przyrostkami słowotwórczymi. Obaj badacze w swoich pracach z zakresu językoznawstwa typologicznego wychodzą z założeń praskiego strukturalizmu, według których o charakterze języka decyduje dominujący w nim typ. Języki można zatem określać jako realizujące dany typ językowy w sposób stopniowalny (Lotko 2009: 9–10). Podstawą rozważań Lotki i Damborskiego jest przyjęcie założenia, że zarówno język czeski, jak i polski reprezentują typ języka fleksyjnego, jednak stopień fleksyjności tych języków jest odmienny. Język czeski jest uważany za najbardziej fleksyjny język słowiański, język polski natomiast charakteryzuje się zdecydowanie silniejszą skłonnością do analityczności, czyli większymi odstępstwami od typu fleksyjnego (Lotko 1981; 1997: 7–32; 2009: 9–33, 75–95). W swoich pracach porównawczych badacze pokazywali, jak te różnice typologiczne wpływają na strukturę porównywanych języków i skutkują

występującymi w nich odmiennościami. Damborský wskazywał również na to, że przyczyny większej analityczności języka polskiego są rezultatem silnych wpływów języka francuskiego, które miały miejsce zwłaszcza w XVIII wieku. Opisując i analizując galicyzmy w tekstach polskich autorów (np. w listach Sobieskiego, Krasińskiego, Chopina, Zapolskiej) oraz dokonując ich klasyfikacji w języku na tle innych zapożyczeń (Damborský 1999; 2007), poszukiwał odpowiedzi na pytanie, do jakiego stopnia można dopatrywać się wpływów francuskich na strukturę gramatyczną polszczyzny, zwłaszcza w zakresie kształtowania się pod wpływem francuskim pewnych modeli gramatycznych, które nadal funkcjonują w języku polskim.

W niniejszym opracowaniu korzystam z tych prac Damborskiego oraz Lotki, w których punktem odniesienia są różnice słowotwórcze między językiem polskim i czeskim, poświadczające charakter analityczny polszczyzny w opozycji do syntetyczności, czyli większej fleksyjności, języka czeskiego. Z książki J. Damborskiego, wydanej w roku 1999 zatytułowanej *Polština a franština ve vzájemném vztahu. Jazyk polski i francuski ve vzájemným stosunku* (Ostrava), wybrałam dwa rozdziały: *Analityczne określenia miejsca w języku polskim (w porównaniu z czeskim)* oraz *Composita w języku polskim (studium porównawczo-typologiczne)*. Są to uzupełnione i poszerzone wznowienia dawniejszych artykułów: *Zestawienia dwuwyrazowe w języku polskim* (1967); *Określenia miejsca w języku polskim (w porównaniu z czeskim)* (1964) oraz *Composita w języku polskim* (1967). Z opracowań Lotki wybrałam artykuł *O syntetičnosti češtiny a analitičnosti polštiny*, opublikowany w jego książce *Srovnávací a bohemistické studie* (Olomouc 2009). Należy dodać, że zagadnieniu typologicznych różnic między językiem czeskim i polskim E. Lotko poświęcił wiele innych opracowań (por. 1981, 1986, 1997, 2009).

Lotko zwraca uwagę na to, że opozycja syntetyczność czeszczyzny – analityczność polszczyzny, rozumiana jako rezultat większego stopnia fleksyjności języka czeskiego, co ma podłoże historyczne, przekłada się na antynomię: wyraźniejsza implicytność języka czeskiego wobec mocniejszej eksplicytności polszczyzny, co stanowi istotną wskazówkę dla osób zajmujących się przekładem z jednego języka na drugi (Lotko 1997: 81–92; 2009: 75–82). Większa skłonność do eksplicytnego sposobu wyrażania wiąże się z analitycznym typem języka. Wynika ona zatem nie tylko z właściwości komunikacyjnych wypowiedzi językowej, ale również związana jest z cechami strukturalnymi (systemowymi) danego języka. A zatem, zdaniem Lotki, w polskich tekstach (w porównaniu z czeskimi) wyraźnie można dostrzec dążenie do pełniejszego, czyli bardziej eksplicytnego, wyrażania zawartości semantycznej poprzez stosowanie struktur językowych, które precyzują i wyraźniej określają wypowiedziane przez nie treści, niż ma to miejsce w ich czeskich odpowiednikach. Podaje Lotko takie przykłady, jak: *miejsce zamieszkania – bydliště, sala wykładowa – posluchárna, kolej żelazna – železnice*. Język polski ma wiele środków wariantywnych – analitycznych i syntetycznych, których użycie zależy od typu tekstu i stylu. W języku czeskim odpowiadają im zazwyczaj tylko struktury syntetyczne, czyli konstrukcje sufiksalne, por.: *zakład drukarski / drukarnia – tiskárna, znak zapytania / pytajnik – otazník*. Lotko powołuje się na polskie prace (Anusiewicz 1978; Buttler 1978), w których badacze zwracają uwagę na występującą i nasilającą się tendencję

do tworzenia konstrukcji analitycznych (multiwerbizmów). Proces multiwerbizacji Janusz Anusiewicz zdefiniował następująco:

W wielu pracach leksykograficznych proces zastępowania leksemów rzeczownikowych, czasownikowych, przymiotnikowych i przysłówkowych równoważnymi względem nich połączeniami, w których jeden element pełni funkcję wykładnika znaczeń kategorialnych, drugi zaś wyraża właściwe, leksykalne znaczenie całej konstrukcji, bywa określany najczęściej mianem multiwerbizacji (Anusiewicz 1978: 16).

Zagadnienie multiwerbizacji jako procesu szerzenia się konstrukcji analitycznych, charakteryzujących się większym stopniem wyrazistości semantycznej (eksplicytności), dotyczy różnych rodzajów połączeń wyrazowych, które mają swoje odpowiedniki syntetyczne, np.: *akt agresji, fakt wyjazdu, sukienka w kolorze czerwonym; doznać złamania nogi, w sposób energiczny – agresja, wyjazd, czerwona sukienka, złamać nogę, energicznie*. W pracach czeskich sławistów zwraca się uwagę na takie konstrukcje analityczne, które swoje syntetyczne odpowiedniki mają w języku czeskim, a niekiedy w obydwu językach – polskim i czeskim. Szczególnie interesujące są z tego punktu widzenia polskie konstrukcje słowotwórcze o formie zestawień, które można zaliczyć do słowotwórczych struktur o charakterze morfologiczno-syntaktycznym (Lotko 2009: 75). Damborský, analizując i porównując określenia miejsca w języku czeskim i polskim, zwrócił uwagę na to, że w polskich gramatykach podaje się sufiksy tworzące tę kategorię, a więc opisuje się głównie formacje jednowyrazowe kategorii *nomina loci*, natomiast pomija się lub traktuje marginesowo analityczne struktury o postaci zestawień. Źródło tych konstrukcji dostrzega badacz w silnych wpływach języka francuskiego na polski i pokazuje na licznych przykładach, że wiele polskich nazw miejsc o formie analitycznej można uznać za kalki z języka francuskiego albo raczej – za efekt działania analitycznego modelu słowotwórczego ukształtowanego pod wpływem języka francuskiego i nadal żywego w polszczyźnie. Warto w tym miejscu powołać się na badania porównawcze kategorii *nomina loci*, przeprowadzone przez Damborskiego, z których wyraźnie wynika, że język polski realizuje model francuski, gdy tymczasem w czeskich odpowiednikach dominuje jednowyrazowy typ sufiksalny:

dom wypoczynkowy – maison de repos – zotavovna
(fr. *maison*, pol. *dom*; fr. *repos*, pol. *wypoczynek*; czes. *zotavit se*, pol. *wypocząć*)
galeria obrazów – galerie de tableaux – obrazárna (fr. *tableaux*, pol. *obrazy*)
miejsce zbiórki – lieu de réunion – shromaždiště
(fr. *lieu*, pol. *miejsce*; fr. *réunion*, pol. *spotkanie, zbiórka*; czes. *shromaždit se*, pol. *spotkać się, zebrać się*)
sala gier – salle de jeu – herna (fr. *sale*, pol. *sala*; fr. *jeu*, pol. *gra*, czes. *hra*)
miejsce urodzenia – lieu de naissance – rodiště
(fr. *naissance*, pol. *urodzenie*, czes. *rodit*, pol. *rodzić*).

Polskie konstrukcje mają formę zestawień, w których człon określający jest rzeczownikiem w dopełniaczu lub przymiotnikiem w związku zgody. Ich czeskie odpowiedniki są jednoczłonowymi słowotwórczymi formami z odpowiednimi sufiksami:

gabinet dyrektora – ředitelna (czes. ředitel, pol. dyrektor)
sala gimnastyczna – tělocvična (czes. tělocvik, pol. gimnastyka)
klatka schodowa – schodiště
obserwatorium astronomiczne – hvězdárna (czes. hvězda, pol. gwiazda)
pole bitwy – bojiště (czes. boj, pol. bitwa)
dom noclegowy – noclehárna

Polskie jednoczłonowe określenia miejsc są niekiedy tworzone podobnymi sufiksami, jak ich czeskie ekwiwalenty, por.:

polski sufiks – *isko*, czeski sufiks – *iště*
ściernisko – strniště
łowisko – loviště
kartoflisko – brambořiště (czes. brambory, pol. ziemniaki, kartofle)

Często jednak sufiksy są odmienne, por.:

zbrojownia – zbrojnice
owczarnia – ovčinec
śmietnik – smetiště

Najczęściej jednak czeskim strukturom sufiksalnym odpowiadają polskie analityczne określenia miejsca o formie zestawień. Damborský (1999: 91–92) wyróżnił trzy typy strukturalne tworzenia wyrazów określających nazwy miejsc. Pierwszy z nich nazwał *typem izolującym* realizującym schemat X–Y. Należą tu francuskie określenia miejsca, na które składają się dwa wyrazy połączone przyimkiem *de*: *maison de repos*; *galerie de tableaux*; *salle de jeu*. Niemieckie określenia miejsca zaliczył badacz do *typu komponującego* o schemacie Y+X, realizowanym przez połączenie w jednym wyrazie dwóch morfemów leksykalnych, z których na pierwszym miejscu stoi ten, który w strukturach francuskich zajmuje drugie miejsce jako człon określający, por.:

Ausgangspunkt – point de départ – punkt wyjścia – východisko (niem. Ausgang, pol. wyjście, czes. východ)
Gemäldegalerie – galerie de tableaux – galeria obrazów – obrazárna (niem. Gemälde, pol. obraz, malowidło)
Spielsaal – salle de jeu – sala gier – herna (niem. Spiel, fr. jeu, pol. gra, czes. hra)
Sparkasse – caisse d'épargne – kasa oszczędnościowa – spořitelna
 (niem. sparen, pol. oszczędzać, czes. spořit; fr. épargne, pol. oszczędzanie)
Rennbahn – champ de courses – tor wyścigowy – závodiště
 (niem. Rennen, pol. wyścigi, fr. courses, czes. závody; niem. Bahn, pol. tor).

Trzeci rodzaj struktur tworzących nazwy miejsc został nazwany *typem kondensującym* o schemacie Y+x, realizowanym przez jednordzeniowe konstrukcje sufiksalne. Najbardziej charakterystyczny jest on dla języka czeskiego, częściowo też występuje w języku polskim obok częstszego *typu izolującego*, realizującego konstrukcje analityczne.

Wyżej wymienione typy słowotwórcze odnoszą się nie tylko do kategorii nazw miejsc, ale również do struktur o innych znaczeniach. Porównajmy kilka kolejnych

przykładów z języka niemieckiego, francuskiego, czeskiego i polskiego (Damborský 1999: 112). W poniższych przykładach czeskie odpowiedniki należą do *typu komponującego*, podobnie jak przykłady niemieckie, które stanowią dla nich wzorzec:

Blutvergiessen – *effusion de sang* – przelew krwi – *krveproliti*
 (niem. *Blut*, pol. *krew*, fr. *sang*; niem. *vergiessen*, pol. *przelać*)
Erdbeben – *tremblement de terre* – trzęsienie ziemi – *zemětřesení*
 (niem. *Erde*, pol. *ziemia*, fr. *terre*; niem. *beben*, pol. *trząść*, *drżeć*, fr. *tremblement*, pol. *trzęsienie*)
Geistesgegenwart – *présence d'esprit* – przytomność umysłu – *duchapřítomnost*
 (niem. *Geist*, pol. *duch*, fr. *esprit*; niem. *Gegenwart*, pol. *obecność*, *teraźniejszość*, dawniej też *przytomność*, fr. *présence*, czes. *přítomnost*)
Wissensucht – *désir de savoir* – żądza wiedzy – *vědychtivost*
 (niem. *Wissen*, pol. *wiedza*, fr. *savoir*, pol. *wiedzieć*; niem. *Sucht*, pol. *żądza*, fr. *désir*, czes. *chtivost*)

W języku czeskim oprócz struktur sufiksalnych pojawiają się liczne konstrukcje oparte na kompozycji, co, jak widać z powyższych przykładów, jest rezultatem niemieckich wpływów na ten język. Kalki leksykalne i frazeologiczne z niemieckiego były ważnym źródłem wzbogacania słownictwa czeskiego w okresie odradzania się języka w XIX wieku. Niekiedy ich polskimi odpowiednikami są również *composita*, por.: *jazykozpyt*, *językoznavstvo*, *Sprachwissenschaft*; *časopis*, *časopismo*, *Zeitschrift*; *světónázor*, *światopogląd*, *Weltanschauung*, częściej jednak w języku polskim ich ekwiwalentami są zestawienia, por. przykłady wyżej oraz np. *cestopis*, *książka podróżnicza*, *Reisebeschreibung*.

Istnienie w języku dwóch wariantywnych struktur na oznaczenie tego samego przedmiotu lub zjawiska, z których jedna jest zestawieniem (lub innego typu konstrukcją dwuwyrzową, niekiedy kilkuwyrzową), a druga strukturą pojedynczą, często sufiksálną, którą da się wyprowadzić z tej pierwszej, określa się terminem *uniwerbizacji*. Badacze podkreślają, że obie struktury muszą być używane w danym języku równolegle, zazwyczaj w różnych odmianach języka ogólnego. Struktury uniwerbizowane, pojedyncze, wyprowadzone ze złożonych, są charakterystyczne dla języka mówionego i występują najczęściej w gwarach zawodowych, środowiskowych i innych wariantach potocznych, ponieważ, jako krótsze, są bardziej operatywne (ekonomiczne) w użyciu. Zagadnienie to doczekało się polsko-czeskiego ujęcia porównawczego w pracy polskiej bohemistki, Elżbiety Szczepańskiej *Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim* (Kraków 1994). Istnieją różne rodzaje technik uniwerbizacyjnych, w tym miejscu jednak skupimy uwagę na zestawieniach uniwerbizowanych w pojedyncze struktury sufiksalne, np. *zupa grochowa* / *grochówka*, *technikum odzieżowe* / *odzieżówka*, *gazeta brukowa* / *brukowiec*, *szkoła podstawowa* / *podstawówka*, *samochód ciężarowy* / *ciężarówka*, *język polski* / *polszczyzna*, *droga asfaltowa* / *asfaltówka*. Typ uniwerbizacji dokonujący się za pośrednictwem derywacji sufiksálnej dominuje zdecydowanie w języku czeskim, na co wskazują badania Szczepańskiej. Dotyczy to zarówno odmiany ogólnej, jak również potocznej. Inne typy przeważają również w języku czeskim, z wyjątkiem substantywizacji, która jest charakterystyczna dla polszczyzny, por. np.: *zupa jarzynowa* / *jarzynowa*, *kotlet*

mielony / mielony, rzut karny / karny, redaktor naczelny / naczelny. Ogólnie jednak należy stwierdzić, że słownictwo uniwerbizowane stanowi w obu językach pokaźną część zasobu leksykalnego odmiany potocznej. Większa skłonność języka czeskiego do uniwerbizacji za pomocą derywacji sufiksальной potwierdza tezę Lotki o większej syntetyczności języka czeskiego w porównaniu z polskim, gdzie silniejsze są tendencje analityczne (Szczepańska 1994: 83–88).

Na zakończenie rozważań o znaczeniu badań kontrastywnych, uwzględniających szerokie tło historyczne oraz wzajemne kontakty języków, przywołam słowa Edwarda Lotki, który w artykule *O potrzebie pogłębienia konfrontacji języka polskiego i czeskiego* pisał między innymi:

Do stale aktualnych i na bazie języków polskiego i czeskiego jeszcze mało zbadanych zjawisk należy zaliczyć także interferencję zewnętrzną. Występowanie jej jest – jak wiadomo – w pewnym sensie zdeterminowane stopniem otwarcia lub zamknięcia danego podsystemu językowego. Ponieważ podsystemy leksykalny i syntaktyczny są relatywnie najbardziej otwarte, prawdopodobieństwo występowania interferencji zewnętrznych na tych poziomach jest największe. Dlatego też interferencjom leksykalnym i syntaktycznym należy poświęcić wielką uwagę. Potwierdza to również glottodydaktyka i praktyka translatorska (Lotko 2009: 23).

Jednym z ważniejszych zagadnień tego typu badań jest, moim zdaniem, analiza i charakterystyka sposobów przystosowywania zapożyczeń do systemów języków, które poddajemy analizie porównawczej. Obecnie dotyczy to przede wszystkim anglicyzmów, jednak, jak pokazują prace Damborskiego, warto również kontynuować jego badania wpływów francuskich i niemieckich na polszczyznę i czeszczyznę, do czego badacz niejednokrotnie zachęcał, mówiąc, że pozostało jeszcze sporo do zrobienia.

Bibliografia

- Anusiewicz J., 1978, *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*, Wrocław.
- Buttler D., 1978, *Procesy multiwerbizacji we współczesnej polszczyźnie*, „Poradnik Językowy”, s. 54–62.
- Damborský J., 1964, *Określenia miejsca w języku polskim (w porównaniu z czeskim)*, „Rocznik Sławistyczny” XXIII, cz. I, s. 47–55.
- Damborský J., 1967, *Zestawienia dwuwyrazowe w języku polskim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” VI, s. 25–32.
- Damborský J., 1967, *Composita w języku polskim*, „Poradnik Językowy”, s. 323–333.
- Damborský J., 1999, *Polština a franština ve vzájemném vztahu. Jazyk polski i francuski ve vzájemném stosunku*, Ostrava.
- Damborský J., 2007, *Roztržsania literackie. Studia o języku polskim*, Katowice.
- Lotko E., 1981, *Polština a čeština z hlediska typologického*, Olomouc.
- Lotko E., 1986, *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi*, Ostrava.
- Lotko E., 1997, *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (Soubor statí)*, Olomouc.
- Lotko E., 2009, *Srovnávací a bohemistické studie*, Olomouc.
- Szczepańska E., 1994, *Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim*, Kraków.

The Czech Slavists on the Polish language

Abstract

On the basis of a comparison of Polish analytic nouns (e.g. *sala gier*) and their Czech equivalents (*herná*) characterised by suffixal word formation, it is possible to conclude that Czech shows a greater degree of inflectionality. This is confirmed by other language features described by Czech Slavists who investigate the degree of inflectionality of Czech and Polish (and other Slavonic tongues) from the typological point of view.